Ս.ՇՏԻԿՅԱՆ

ԱԿԱՆԱՎՈՐ ԳՐՈՂՆ ՈՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԸ

(Ծերենցի մահվան 75-ամյակի առթիվ)

Հովսեփ Շիշմանյանը, իսկ 1872 թվականից սկսած՝ Ծերենցը, հայ գրականության այն ներկայացուցիչներից էր, որը մոտ հիսուն տարվա գրական-հասարակական իր ջանադիր գործունեությամբ անմար հետք թողեց մեր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ասպարեզում, դառնալով հայ գրականության, որոշ իմաստով, անփոխարինելի դեմքերից մեկը։ Անձամբ ականատես ու մասնակից լինելով 1848 թ. ֆրանսիական փետրվարյան հեղափոխությանը, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ ապրելով ու գործելով հասարակական-քաղաքական տեսակետից բուռն դեպքերով առլեցուն մի ժամանակաշրջանում (1839 թ. սուլթանի Խաթթի շերիֆը, 1853 թ. ռուս-թուրքական պատերազմը, 1853 թ. Ղրիմի պատերազմը, 1856 թ. սուլթանի Խաթթի հումայունը, 1860 թ. ազգային սահմանադրությանը և այլն), Ծերենցը իր ժողովրդի ու նրա մոտալուտ ու հեռավոր գալիքի համար մշակեց կայուն ու հետևողական աշխարհայացքային մի պլան, ճիշտ է, հակասական և որոշ դեպքերում ուղղակի սխալներով լի, որը հիմնականում կապվում էր «վերևից հեղափոխություն» անելու սին երազանքի հետ, և այդ պլանը դարձրեց իր հրապարակախոսական գործունեության առանցքը։ Հայ ժողովրդի փրկությունը նա նախ և առաջ տեսնում էր թուրքական ռազմա-ֆեոդալական բռնապետությունից ազատվելու մեջ, անագորույն մի բռնապետություն, որը ծանր մամլիչի նման ճնշում էր ոչ իսլամ ժողովուրդներին, մեռցնում նրանց հոգևոր կարողությունները։ Ազատագրվելու այս գաղափարախոսության հետ Ծերենցը սերտորեն համակցում էր նաև մի ուրիշ կարևոր պահանջ՝ ազգային լուսավորության, կրթության, եվրոպական ոգով դաստիարակության և առաջադիմության պահանջը։ «Անհնար է հոգեպես հարուստ ըլլալ, առանց Եվրոպիո գրականության, առանց աշխարհիս գրականության էն ամենեն ընտիր գրվածքը ուղեղիդ սեփականությունն ըրած ըլլալու» - իրավացիորեն գրում էր նա։ Իբրև իր ժամանակի լուսամիտ ու առաջադեմ մարդկանցից մեկը, Ծերենցը ցավով էր տեսնում հայությանը բզկտող կրոնամոլության սև որոմը՝ կաթոլիկ-լուսավորչական կատաղի պայքարը, որն այնքան աղետալի հետևանքներ ունեցավ մեր ժողովրդի համար։ Այդ պայքարը, եթե ոչ վերջացնելու, համենայն դեպս մեղմելուն էր ուղղված Ծերենցի հրապարակախոսության էական մասը, ուր նա դրսևորեց պոլեմիստի իր սուր միտքը, դիմացինին փաստազերծ անելու փայլուն կարողությունը, խոր գիտելիքներն ու մեծ էրուդիցիան։ Իրավացի էր Մատթեոս Մամուրյանը, որը, խոսելով Ծերենցի՝ այս շրջանի գործունեության մասին, նշում էր, որ վերջինս «Շատ նիզակներ կոտրած է գրական մենամարտերուն մեջ»։

Հրապարակախոսական գործունեության շարունակությունն ու մի տեսակ ամբողջացումը հանդիսացավ Ծերենցի գրական-գեղարվեստական գործունեությունը, որով նա սկսեց զբաղվել անցյալ դարի 70-ական թվականների վերջերից։ Իրար հետևից ասպարեզ են գալիս նրա երեք պատմավեպերը՝ «Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու» և «Թեոդորոս Ռշտունի» խորագրերով, որոնք գրողի անկապտելի փառք բերեցին հեղինակին, առընդմիշտ դասելով նրա հայ դասական հեղինակների պատկառելի կաճառում։

Պատմավեպի ժանրին անցնելը ուներ իր հետևյալ՝ ներքին հիմնավոր պատճառաբանությունը։

70-80-ական թվականներին տեղի ունեցած հասարակական-քաղաքական դեպքերը, առանձնապես 1877 թ. ռուս-թուրքական պատերազմը և անմիջապես դրան հաջորդած Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը իր համբավավոր 16-րդ հոդվածով, նորից վառ հույսեր ներշնչեցին հայ ժողովրդին, որ մոտենում է թուրքական բռնապետությունից ազատվելու բաղձալի րոպեն։ ՈՒստի հարկավոր էր ոգևորել հայ ժողովրդին այդ հեռանկարով, հարկավոր էր նրա մեջ վառ պահել ազատատենչության ոգին։ Հարկավոր էր անցյալի իրականությունից դուրս կոչել մեր ժողովրդի ազգային փառքը կազմող պատմական հերոսների համախումբը, պատմական նշանավոր դեպքերն ու իրողությունները, նորերին ևս այդ ոգով դաստիարակելու համար։ Հարկավոր էր, վերջապես, կլասիցիստական սառը, անկենդան, մարմարյա հերոսների փոխարեն գրականության մեջ ներբերել ռոմանտիկական շնչով հագեցած ուժեղ, լիարյուն, կենդանի տիպեր, որոնք կարողանային բորբոքել մարդկանց, կարողանային հուզել, գրգռել։ Իսկ մինչև վերջ ընթերցողների սեփականությունը դառնալու, լիուլի հասկացվելու համար անհրաժեշտ էր հրաժարվել «հնօրյա հանդերձից»՝ խրթին գրաբարից, որն ավելի ու ավելի էր կտրվում ժողովրդական լայն մասսաներից, և գրել ամենքին մատչելի աշխարհաբարով։ Չափածոյի բնագավառում այդ բանն արդեն արվել էր. Ալիշանը, Պեշիկթաշլյանը, Շահազիզը արդեն հարթել էին գրական այդ նոր ուղու՝ հայրենասիրական գաղափարաբանության ճանապարհը, որի գագաթնակետը պիտի հանդիսանար Ռափայել Պատկանյանի մարտագոռ պոեզիան։ Արձակի ասպարեզում առաջին ջահակիրներից մեկը եղավ Ծերենցը։ Առաջ քաշելով պատմական թեմատիկայի ժանրը, նա վստահորեն ջախջախեց մինչ այդ իշխող կղերա-ավատական պատմագիտական դրույթները և իր պատմավեպերով հիմնադրեց նոր շրջանի պատմավիպասանությունը։ Գրական այդ ուղին հետագայում շարունակեցին Ռաֆֆին, Մուրացանը։

1877 թ. հրատարակված «Թորոս Լևոնի»-ն միանգամից իր վրա գրավեց ընթերցող և մտավորական հասարակայնության լայն ուշադրությունը։ «Թորոսը այն աստիճան ազդեցություն ըրած է այստեղ, – գրում էր ժամանակակիցներից մեկը, – որ գիմնազ գացող աշակերտեն սկսյալ մինչև հայ խմբագիրը և շաքար ծախողեն մինչև քաղքիս նշանավոր տիկնայք կարդցած են»։ Ստեղծագործության նյութ դարձնելով Կիլիկիայի հայոց պատմական անցյալը՝ հայ-բյուզանդական պատերազմները, Ծերենցը այդ հենքի վրա պատկերել է դյուցազուն հայորդի Թորոսի սխրանքները իր ստրկացված հայրենիքը փրկելու համար։ Այդ անելու համար Թորոսը ստիպված է լինում ոչ միայն գործ ունենալ «խարդախ ու նենգավոր» Բյուզանդիոնի, այլև Իկոնիայի, Զինգի, Եգիպտական սուլթանի և մի քանի այլ պետությունների ներկայացուցիչների հետ։ Հեղինակը, շեշտելով հանդերձ իր հերոսի մարտավարական, ռազմագիտական մեծ ունակությունները, մեծ հաջողությամբ բացահայտում է Թորոսին, որպես բանիմաց և մտացի դիվանագետի։ Նա կարողանում է վարպետորեն լուծել Հայաստանի հարևան պետությունների, ներքին կենտրոնախույս իշխանների հետ առնչվող դիվանագիտական բազմաթիվ կնճռոտ ու խճճված հարցերը, մի անգամ ևս դրսևորելով իր հարուստ տվյալները այդ ասպարեզում։ Ի հակադրություն իր եղբոր՝ կնաբարո և ծանծաղամիտ Մլեհի, Թորոսի մոտ շեշտված են

կազմակերպչական մեծ կարողությունները, ղեկավարի խորաթափանցությունը, ջերմ հայրենասերի կրքոտ ոգին։ Այս ամենի հետևանքով, վեպի վերջում հառնում է Թորոսի այնպիսի ամբողջացված ու լիարյուն կերպարը, որի կերտումը կարելի է համարել հեղինակի ստեղծագործական նվաճումներից մեկը։

«Երկունք Թ դարու» պատմավեպը, որը հանդես եկավ նախորդից մոտ երկու տարի անց, հանդիսացավ Ծերենցի գեղարվեստական ստեղծագործության բարձրակետը։ Նյութը դարձյալ պատմական է և վերարտադրում է Արաբական խալիֆաթի արշավանքները Հայոց երկիր 840-ական թվականներին, նրանց մաշեցնող լուծը և հայ ժողովրդի ընդվզումը այդ լծի դեմ։ Չկան այստեղ սյուժետային ձգձգվածությունները, դեպքերի հանկարծակի ու անհամոզիչ զարգացումները, որոնք այնպես իրենց զգացնել էին տալիս նախորդ վեպում։ «Երկունք Թ դարուն» այս տեսակետից կարող է դիմանալ ամենախիստ ու պահանջկոտ քննությանը։ Հակադրվելով մեր պատմության մեջ տարածված և գեղարվեստագիրների կողմից օրինականացված այն սովորույթին, որ պատմության դեպքերի հերոսները կարող են լինել միայն «արք մեծամեծք և իշխանականք», Ծերենցը առաջին անգամ կերտեց հասարակ շինականի հմայիչ կերպարը։ Վեպի կենտրոնական հերոսը խութեցի Հովնանն է, պարզամիտ ու նահապետական այդ գյուղացին, որը կարողանում է ոտքի հանել հայ ժողովրդին արաբական ճնշողների դեմ ու համոզիչ հաղթանակի հասնել։ Վճռականորեն դիմադարձ լինելով ազնվականությունից, համարելով նրանց «բազմագլխյան վիշապ», Ծերենցը դեմքով դառնում է դեպի հասարակ ժողովուրդը, նրա հետ կապելով փրկության և լավ ապագայի բոլոր գեղեցիկ հույսերը։ Այս տեսակետից հատկանշական են քրմուհու խոսքերը, ուր հստակ երևում է հեղինակի պատմահայեցողությունը։ «Պետք է ցույց տաս, – ասում է նա, – օրինակ լինես հայ թշվառ աշխարհի, թե ժողովուրդը ողորմելի, արհամարհելի էակ մը չէ, թե յուր արյունը ունի ամեն առաքինություն, որով կպարծին նոքա, որ իրենց հարց անվան վրա կգոռոզանան և շատ անգամ զուրկ են նոցա առաքինութենեն»։ Հասկանալի է, որ այս տեսանկյունով գրված վեպում ժողովրդական առաջնորդի՝ Հովնանի կերպարը պետք է լիներ և իրոք եղել է լավագույններից մեկը։ Խենթ խիզախություն, բայց՝ կշռադատող և հաշվենկատ, անշահախնդրություն, բայց շահագետ և զգույշ, մարդասեր, բայց անխնա պատժող հայրենադավներին, խիստ ու խոժոռ, բայց՝ նուրբ և փխրուն սրտի տեր, – այսպիսին է ընդհանուր գծերով Ծերենցի կերտած «ժողովրդյան մարդու» կերպարը։ Վեպն ավարտվում է բազմանշանակ «Երկունք» վերնագիրն ունեցող լավատեսական մի վերջաբանով։ Անհավասար կռվում հաղթում է հայ ժողովուրդը և այդ հաղթանակի արտահայտությունը լինում է ինքնուրույն պետականության հաստատումը։

Ծերենցի երրորդ՝ «Թեոդորոս Ռշտունի» պատմավեպը, որի նյութը վերցված է յոթերորդ դարի Հայաստանի պատմական իրականությունից, նոր քիչ բան ավելացրեց հեղինակի՝ որպես գրողի անվան վրա։ Ծերենցն այստեղ ամփոփում է իր մտորումները հայկական ֆեոդալական իրականության մասին և հայ ժողովրդի փրկության միակ ճշմարտացի ուղին տեսնում է լուսավորության մեջ, մի գաղափար, որն, ի դեպ, նա բազմիցս արծարծել է իր հրապարակախոսության մեջ։

Շատ չէ Ծերենցի գեղարվեստական ժառանգությունը, և եղածներն էլ չեն գրված միևնույն ուժով ու վարպետությամբ։ Բայց իր ստեղծագործության լավագույն մասով նա մնում է՝

որպես մեր գրականության դեմոկրատական տրադիցիաների պաշտպանն ու ջատագովը, որպես մի հեղինակ, որը «Սիրտ է տալի, ոտքի հանում իր ժողովրդին ու կանգնեցնում է ամուր՝ իր ազատ կյանքով ապրելու» (Թումանյան):

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, 1963, № 52